

Bartoněk, Antonín

Nářeční diferenční vývoj starořeckého konsonantického systému od období prařeckého po r. 350 př. n. l.

In: Bartoněk, Antonín. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961, pp. 100-113

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119263>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

X.

NÁŘEČNÍ DIFERENČNÍ VÝVOJ STAROŘECKÉHO KONSONANTICKÉHO SYSTÉMU OD OBDOBÍ PRAŘECKÉHO PO R. 350 PŘ. N. L.

Probráním těchto nejdůležitějších změn starořeckého konsonantického systému jsme získali dostatečný diferenční materiál k tomu, abychom se nyní pokusili o nastínění celkového vývoje starořecké soustavy souhlásek od předpokládaného prařeckého stavu až po dobu, kdy již začínají řecké dialekty ztrácet svůj specifický ráz a vplývají do obecné řečtiny. Charakteristice jak onoho počátečního, tak i tohoto závěrečného období budeme nyní věnovat alespoň něco místa. Za prařečtinu pokládáme řecký jazyk z té doby, v které se nám spojují všechny pozdější nářeční rozdíly v úplnou jazykovou jednotu, takže tu aspoň teoreticky vzniká i zcela jednotný souhláskový a samohláskový systém. Není ovšem vyloučeno, že jsme si v našich úvahách, založených hlavně na rozboru materiálu o mnoho století mladšího, již sami ony starší poměry podstatně zjednodušili a že předpokládáme pro řečtinu z první poloviny 2. tis. př. n. l. jednotný konsonantický systém proněkud apriorně. I když nepokládáme za správný Pisaniho²³⁰ názor o trojím etnickém původu starých Řeků, totiž o jejich odděleném původu „maloasijském“, „oskouberském“ a „illyrském“, a o pozdější neustálé vzájemné konvergenci jazyků těchto tří etnických útvarů, naznačili jsme již výše, že je docela pravděpodobné, že se řečtina dělila na dialekty již v době příchodu Řeků na jih Balkánského poloostrova. Ovšem — jak již také víme — o tehdejších nářečních rozdílech, a zvláště o tom, zda měly tehdy již vůbec nějaký systémový dosah, nemůžeme říci zatím nic určitého — už i proto, že tu nemuselo jít o diferenciaci uskutečněnou v nářečních pojmech dob pozdějších. A tak jsme snad oprávněni, pokud nebude dokázán opak, vyslovit alespoň jako pracovní hypotézu ten názor, že ještě v první polovině 2. tis. př. n. l. byl systém řeckých souhlásek u všech tehdejších řeckých etnických skupin jednotný.

Co se týče naproti tomu určení doby, která bude konečným termínem našeho zkoumání, tu bude nutno opět splnit především ten požadavek, aby byla závěrečná systémová klasifikace řeckých dialektů provedena jednak až v období, v kterém jsou

²³⁰ Srov. str. 12 n.

již všechny hlavní řecké dialekty doloženy dostatečným množstvím nápisných dokumentů, ale ne zase tak pozdě, abychom zčásti hodnotili řecká nářečí podle nápisů, poznamenaných již do značné míry vlivy obecného jazyka. Tomuto požadavku, jak již byla o tom řeč, nejlépe odpovídá doba kolem r. 350 a k tomuto datu bude také náš rozbor systémového vývoje starořeckých konsonantů uzavřen důkladnou synchronickou analýzou.

Mezi obě tato mezní období budou zařazovány — obyčejně po probrání nějakého většího komplexu systémových změn — dílčí synchronní systémové rozbor, abychom tak objasnili vzájemné vztahy mezi jednotlivými řeckými dialektami v každé důležitější fázi vývoje řeckého konsonantismu. Předem tu však zdůrazňujeme, že se tu nebudeme moci ubránit jistému schematismu. Jednak totiž nemáme všechny hláskoslovné změny, zejména změny starší, chronologicky dostatečně fixovány, jednak probíhaly některé stejné změny v různých dialektech v různých obdobích a jiné zase procházely větším počtem dílčích fází, takže tyto fáze není vždy dobře možno chronologicky od sebe odlišit. A konečně se často ty či ony komplexy změn navzájem tak překrývají, že jejich vzájemné oddělování, které je někdy z hlediska názornosti zcela nutné, bude nepochybně působit dosti násilným dojmem.

Bude tedy třeba pohlížet i na tyto naše dílčí rozbor, a zejména pak na tabulková systémová schemata, která je budou doprovázet,²³¹ především jako na pracovní pomůcky, které nám pomohou dát i za cenu jistého zkreslení alespoň přibližný obraz systémových vztahů mezi jednotlivými řeckými dialektami v té či oné době.

A) Východiskem konsonantického systému každého řeckého dialektu je tedy prařecký konsonantický systém, jak jeho schema uvádíme v příloze 1 na tabulce A₂ na str. 184. Obsahoval dvanáct nepalatalizovaných explozív, tři explozivy palatalizované a zároveň geminované, foném *s* s antevokalicou, resp. intervokalicou variantou *h*, dále foném *w* a ještě *i*, *j*, a konečně čtveřici nepalatalizovaných sonantů, doprovázenou čtveřicí sonantů palatalizovaných a zároveň i geminovaných. Celkový počet konsonantických fonémů činil tu tedy 26. Tento systém patří ovšem již pokročilému prařeckému období; předpokládá se v něm totiž, že do té doby již splynulo jednak *k'k'* s *t't'*, jednak *g'g'* s *d'd'*. Vyvinul se však ze staršího prařeckého systému, který v sobě zahrnoval ještě jak *k'k'*, tak i *g'g'* ve funkci samostatných fonémů, a měl tedy o tyto dva fonémy více, a snad i o *s's'* a *w'w'* /viz tabulku A₁/.

B) První diferenciacie vznikla v systému označeném písmenem A₂ provedením tzv. první asibilace; můžeme tento jev nazvat také první depalatalizací, neboť šlo o první pokusy o likvidaci palatálních konsonantů. Jev zasáhl někdy v třetí čtvrtině 2. tis. př. n. l. tu část tehdejšího řeckého světa, která dala později vznik dialektům attickému, ionskému, arkadskému, kyperskému a pamfylskému, tj. jeho rozsah zahrnoval ta nářečí, která jsou podle Rische pokračováním mykénštiny a jež Risch nazývá jihořecká a my východořecká.²³² Provedením této asibilace vznikl z mono-

²³¹ Viz str. 183 nn.

²³² Risch sice výslovně neuvádí pamfylštinu mezi jihořeckými dialektami, ale vzhledem

morfématického $t(h)j$ foném, jež tu přepisujeme jako tf spíše jen z pracovních důvodů, než na podkladě nějakého odůvodněného přesvědčení o této jeho fonetické hodnotě. Tím se tedy zvýšil v uvedené skupině řeckých nářečí počet fonémů na 27. S palatalizovanými fonémy $t't'$, $d'd'$; $p'p'$ tu ještě počítáme proto, že geminované palatály nezasažené první asibilací zůstaly zřejmě i nadále v palatalizované podobě; to, že tehdy ještě v této podobě zůstaly, souviselo asi konec konců s tím, že se patrně tehdy ještě nelikvidovalo ani j jako samostatný foném. Ukazuje na to konečně i mykénština v případech, které jsme již uvedli. V ostatních řeckých dialektech zůstal přitom starší systém nezměněn (viz tab. B).

C) Složitější byly systémové důsledky druhé asibilace; zvláště zde by byl termín druhá depalatalizace velmi na místě, neboť tímto procesem, který začal probíhat patrně někdy na počátku poslední čtvrtiny 2. tis. př. n. l., se ve všech řeckých dialektech likvidují vůbec všechny palatály (patrně v souvislosti s tím, že právě někdy v té době zmizelo ze systému i samotné j). Protože však tyto palatály byly zároveň geminované, bylo nasnadě, že tato depatalizace musela zároveň znamenat i jejich odgeminování. K tomuto jevu však došlo důsledně jen na Kypru, jehož řecké obyvatelstvo se zřejmě nejpozději kolem r. 1200 dostalo do značné izolace od všeho ostatního řeckého světa, kdežto v ostatních dialektech se uskutečnil jen částečně, a to ještě nikoli ve všech případech ve stejné míře. Většina řeckých dialektů si totiž ponechala v konsonantickém systému jedinou geminátu, totiž depatalizované ll , naproti tomu lesbická a thesalština přeměnila v nepatalizované gemináty všechny čtyři geminované palatální nazály a likvidy. Tato thesalsko-lesbická fonologická zvláštnost se časem ještě více upevnila, když tu při likvidaci souhláskových skupin, které jinde podléhaly, tzv. prvnímu náhradnímu dloužení, došlo k vzniku dalších slov s geminovaným rr , ll , mm , nn . V sonantní části konsonantického systému zůstávaly tedy oba extrémní nářeční typy, tj. na jedné straně kyperština (bez jakékoli gemináty) a na straně druhé lesbothesalština (se čtyřmi sonantními geminátami), dosti osamoceny, kdežto většina řeckého světa šla cestou jediné gemináty ll .

Naproti tomu v explozivní části souhláskového systému zůstala v platnosti i nadále fonematická diferenciaci vyvolaná první asibilací; někdejší východořecká střídnice za monomorfématické $t(h)j$, označená námi jako tf , nesplynula totiž nyní s obdobnou hláskou vzniklou z polymorfématického $t(h)j$ a z $k(h)j$ a tw , nýbrž zřejmě se právě pod tlakem této hlásky posunula dále a změnila se asi ve fonetickou kvalitu, kterou by bylo možno nejspíše označit přepisem ts . V tomto případě bychom tedy měli v tehdejších východořeckých dialektech co činit se třemi neznělými hláskami sibilantního charakteru, s tf , ts a s — proti pouhým dvěma v ostatních řeckých nářečích, tj. proti tf a s). Jinak ovšem ve všech řeckých dialektech bez rozdílu došlo v té době k vzniku $dž$ z $d'd'$ (to ovšem v sobě zahrnovalo i staré $g'g'$) a zčásti i z j -, k změně zby-

k tomu, že o ní nehovoří ani v žádné jiné souvislosti, je pravděpodobné, že tento dialekt prostě jen mlčky pokládal za ústrojnou součást arkadokyperské skupiny dialektů.

lého *j*- v *h*- a k úplné ztrátě *-j*-, a konečně k přetvoření *p'p'* v polyfonematickou souhláskovou skupinu *p+t*. Taktéž tehdy už asi přestalo být náslovné antevokální *h* variantou k *s* a stalo se pouhým signálem začátku slova a intervokální *h* vůbec zmizelo; tato změna neměla ovšem na počet fonémů žádný vliv.

Celkově se tedy již v poslední čtvrtině 2. tis. př. n. l. člení řecká nářečí, pokud jde o jejich konsonantický systém, na čtyři skupiny. Jednu skupinu tvoří velké řecké nářeční seskupení, které si ponechalo geminátu *ll* a prodělalo jen druhou asibilaci, takže mělo ve svém systému jen jedinou neznělou afrikátu, totiž *tf*. Tento typ rozeznával 21 konsonantických fonémů. „Východořecká“ skupina řeckých nářečí, ovšem bez kyperštiny, má naproti tomu 22 fonémů (navíc *ts*). Další skupina, kterou tvoří právě kyperština, měla 21 fonémů, tak jako většina tehdejšího řeckého světa, má ovšem proti nim navíc *ts*, a na druhé straně zase o *ll* méně. A konečně poslední skupina, lesbothesalská, izolovaná tehdy již od bojotštiny, rozeznávala 24 fonémů (měla proti první skupině navíc tři sonantní gemináty) [viz tab. C].²³³

D) Dalším významným obdobím v diferenciacním vývoji řeckých nářečí je konec 2. a začátek 1. tis. př. n. l. V této době probíhaly zejména mladší fáze eliminace labiovelár. Pro systémovou diferenciaci řeckých dialektů tu však nebylo důležité ani tak to, že ve většině řeckých nářečích dávají labioveláry před *e*-ovými, a zčásti i před *i*-ovými hláskami poměrně velmi brzy dentální střídnici — proti střídnici labiální v aiolských dialektech (počet fonémů je i nadále v obou těchto nářečních typech stejný: klesl tu *i* tam o tři a jen funkční zatížení dentál nebo labiál se v tom či onom z těchto typů poněkud zvýšilo). Větší systémový dosah tu však mělo to, že v arkadštině a kyperštině setrvaly patrně ještě kolem r. 500 dentální střídnice za takovéto labioveláry ve stadiu afrikát. Při předpokládaném poměrně raném vzniku explozivních střídnic za tyto labioveláry v ostatních nářečích (srov. výskyt dentálních exploziv za labioveláry již u Homéra a na nejstarších nápisných dokladech z rozmanitých nearkadokyperských dialektů) je třeba mít za to, že se v této věci arkadština a kyperština od ostatních nářečí odlišila určitě již někdy na začátku 1. tisíciletí a že si tedy již od této doby arkadský a kyperský konsonantický systém uchoval proti nim navíc dva afrikátní fonémy (měl jich tedy nyní 21, resp. 20). Tak se nyní definitivně rozčlenil celý východořecký nářeční svaz, když se již předtím oddělila od něho kyperština tím, že si neponechala prařecké *ll'* ani v depalatalizované podobě *ll*. Ionskoattická skupina by měla pak nyní podle tohoto výkladu 19 fonémů,

²³³ Mykénštinu lze patrně nejspíše umístit někam do nejstarší fáze systémového typu C. Prodělala asi již začátky druhé asibilace: střídnice za monomorfematické *t(h)j*, podléhající první asibilaci, měla asi podobu *ts*, a byla tedy již zachycována řadou S-ových znaků, kdežto střídnice za *k(h)j* (a pravděpodobně i za polymorfematické *t(h)j*) měla ještě natolik palatální charakter, že ohled na něj při hledání vhodné grafiky převládá nad ohledem na neznělý charakter této střídnice, takže tu byla dána přednost znakům Z-ové řady, jimiž se vyjadřovala i znělá střídnice za prařecké *dj*, *gj*, *j*-. Přitom je docela možné, že mykénština prodělala již i depalatalizační změny u likvid a nazál, neboť v případě dublet $RA : RA_2 : RA_3$ mohlo jít pouze o historickou ortografii, podržující ještě stále znaky, které nebyly již fonologicky nijak opodstatněny.

lesbothesalská 21 fonémů a všechny ostatní nearkadokyperské dialekty po 18 fonémech; naproti tomu o pamfylštině lze tu těžko rozhodnout, zda se její systém shodoval s ionskoattickým či s arkadským, více je však podobna pravdě první z obou těchto možností. — Takto tomu bylo samozřejmě jen za předpokladu, že si všechny hlásky sibilantického charakteru, ať byly v jednotlivých řeckých dialektech jakéhokoliv původu, zachovaly ještě tehdy platnost samostatných fonémů, tj. že se např. v arkadštině a kyperštině tehdejší afrikátní produkty první a druhé asibilace sice posunuly pod tlakem nového *tf* a *dz* v *ss* (u 1. asib.), resp. v *ts*, *dz* (u 2. asib.), ale že přitom ani ve znělé ani v neznělé řadě nesplynuly jednotlivé tyto fonémy ani navzájem ani s původním *s*. (V těchto dvou nářečích tedy předpokládáme, že se v nich pod tlakem nového *tf*, *dz*, vzniklého třetí asibilací, dosavadní *tf*, *dz*, jakožto produkt druhé asibilace, změnilo v *ts*, *dz* a že se dosavadní *ts*, tj. produkt první asibilace [splynuvší ovšem již i s původním *t+s*, resp. *d+s*], posunulo v *ss*).

Zda se již v této době posunulo i ve všech ostatních řeckých dialektech *tf* a *dz*, vzniklé druhou asibilací, v *ts*, *dz*, a zda se v souvislosti s tím změnilo již nyní v *ss* i předpokládané tehdejší ionsko-atticko-pamfylské *ts* (splynuvší už ovšem s původním *t+s*, *d+s*), to obojí lze vskutku stěží přímo dokázat, je to však velmi pravděpodobné. Vtělujeme-li tuto změnu do našeho systémového schématu pro toto období, činíme tak ovšem hlavně z toho důvodu, abychom nevytvářeli mezi arkadštinou a kyperštinou a mezi ostatními řeckými dialekty rozdíl tam, kde je nemůžeme přímo z lingvistického materiálu doložit (k tomu všemu viz tab. D).

E) Systémové schema uvedené na tab. D má ovšem jen pomocnou hodnotu a patrně nikdy samostatně neexistovalo, neboť na přelomu 2. a 1. tis. př. n. l. došlo v řeckém světě ještě k dalším klasifikačně důležitým změnám. Jednou z nich byla bojotská přeměna afrikátního *ts* a *dz* v *tt* a *d(d)*,^{233a} přičemž se první z obou jevů rozšířil i do Attiky, na Euboju, a má doklady i v celé Thesalii, druhý pak je doložen alespoň v Thesaliodidě (a snad i v Megaridě). Tím se sice počet konsonantických fonémů v těchto dialektech nijak nezměnil, avšak uvnitř tamních souhláskových systémů se vytvořily některé nové fonologické vztahy.

Tak se v bojotštině nyní omezil počet všech hlásek sibilantického charakteru na pouhé *s*, neboť z tamního souhláskového systému zmizely obě afrikáty *ts* a *dz*, a místo nich se vytvořily explozivní gemináty *tt*, *d(d)* v platnosti samostatných fonémů. Obdobně tomu asi bylo i v Thesaliodidě, i když tu jsou doklady na *tt*, *d(d)* jen ojedinělé, a pokud jde o *tt*, nejsou vázány jen na Thesaliodidu, nýbrž se porůznu vyskytují v celé Thesalii. Stav z thesalštiny mimo Thesaliodidu je tedy obdobný spíše stavu známému z Attiky a Euboje, kde se také měnila v explozivní geminátu jen afrikáta *ts*, nikoli však *dz*. Rozdíl mezi attičtinou a eubojštinou na jedné straně a mezi thesalštinou mimo Thesaliodidu na straně druhé by tu byl v tom, že u aiol-

^{233a} Pokud místy hovoříme v této práci o bojotsko-thesaliodidské tendenci měnit *ts*, *dz* v *tt*, *d(d)* jako o „bojotské změně“, děje se tak jen z hlediska stručnější formulace, a nikoli proto, že bychom v zásadě pokládali thesaliodidské náznamy těchto změn za odvozené z bojotštiny.

ského obyvatelstva Thesalie narazila změna $ts > tt$, která zřejmě vzešla ze západořeckého převrstvení aiolského základu thesalštiny a bojotštiny, na silnější odpor než v Attice a na Euboji a že se do doby klasické udržela z důvodů nám neznámých jen v několika izolovaných slovech.

Jak jsme již o tom hovořili, tuto fonologickou nevyrovnanost (thesalsko-) eubojskoattického systémového typu není snadné vysvětlit. Nebylo by však nemožné soudit, že byla vyvolána jinou změnou, která proběhla někdy na přelomu 2. a 1. tis. př. n. l. také právě na řeckém severovýchodě. Máme tu na mysli metatezi $dz > z+d$, která způsobila v thesalštině (mimo Thesalotidu), lesbičtině, attičtině, ionštině, a patrně i v argolštině, ztrátu jednoho fonému z dosavadního konsonantického systému. Vzhledem k tomu totiž, že počátky této změny, jak už bylo řečeno, je třeba asi klást do období předkolonizačního, je nanejvýš pravděpodobné, že metateze $dz > z+d$ byla právě v Attice, na Euboji a v Thesalii (mimo Thesalotidu) starší než možnost tamního uplatnění izoglos $ts > tt$; $dz > d(d)$. Za tohoto stavu se už ovšem nemohla změna $dz > d(d)$ v uvedených krajinách prosadit, neboť tam tehdy prostě žádné dz vůbec neexistovalo. Hypotézu o vyšším stáří attické a eubojské metateze podporuje přitom zejména ta věc, že tato změna je rozšířena po celém ionskoattickém území (tj. byla tak stará, že si ji ionští kolonizátoři stačili ještě odvést na Kyklady a do Malé Asie), kdežto změna $ts > tt$ se v ionskoattické oblasti omezuje jen na Attiku a Euboju (tj. rozšíření této izoglosy předpokládá již ionskoattická sídla v té podobě, v jaké je známe z klasické doby). Na otázku, kdy proběhla metateze v argolštině, není možno bezpečně odpovědět, určitě to však bylo před 6. stol. př. n. l., neboť v této době je už tu $z+d$ změněno v $z(z)$.

Z hlediska fonologického je pak u metateze $dz > z+d$ významné, že se jejím provedením ztrácí z uvedených dialektů jeden samostatný foném, neboť vzniklé $z+d$ je třeba pokládat za polyfonematickou skupinu dvou souhlásek $z+d$, z nichž první hláska byla vůbec jen kombinatorní variantou fonému s .

Eliminací labiovelár, bojotskou změnou $ts > tt$ a $dz > d(d)$ (počítaje v to i její rozšíření za hranice Bojotie) a metatezí $dz > z+d$ se tedy na přelomu 2. a 1. tis. př. n. l. systémové poměry v řeckých nářečích značně zkomplikovaly. Zejména se v té době narušily staré svazky ionskoatticko-arkadokyperské, a to jak tím, že si arkadština i kyperština ještě tehdy (a to na velmi dlouho) zachovala dentální afrikáty na místě labiovelár, za nimiž následovaly e-ové a i-ové hlásky, tak i oněmi třemi izoglosami, které těsněji spojily všechny, nebo alespoň některé ionskoattické dialekty s jejich lesbothesalským, resp. bojotským sousedstvím. Tím zčásti nastala nářeční systémová diferenciacie i uvnitř ionskoattické oblasti a prohloubil se nyní též rozdíl mezi Lesbem a Thesalií a mezi Bojotii. Tak došlo v řeckých dialektech jiného než západořeckého původu k rozsáhlé atomizaci, s níž naopak velmi výrazně kontrastuje tehdejší téměř úplná jednota konsonantického systému v nářečích západořeckých (s výjimkou argolštiny).

Po provedení všech těchto změn mají ionskoattická nářečí po 18 fonémech

(všechna jsou bez *dz*, rozdíl je však v tom, že attičtina s eubojštinou mají za prařecké polymorfematické *t(h)j* a za *k(h)j* a *tw* explozivní geminátu *tt*, kdežto v Malé Asii a na Kykladách zůstává *ts*), pamfylština má 19 fonémů (proti ionštině a attičtině má navíc *dz*), arkadština má 21 a kyperština 20 fonémů (obě mají proti ionštině a attičtině navíc *tf*, *dz* a *dz*), thesalština s lesbičtinou 20 fonémů (obě jsou nyní bez *dz*), Thesaliois 21 fonémů (neprodělala metatezi a má *tt*, *d(d)*), argolština 17 fonémů (je bez *dz*) a bojojština s ostatními řeckými dialekty má po 18 fonémech (bojojština se však od nich liší svými explozivními geminátami *tt*, *d(d)* proti jejich afrikátám *ts*, *dz* [viz tab. E]). Toto schema platí ovšem za předpokladu, že všechny hlásky sibilantického charakteru, které v tom či onom dialektu historickým vývojem vznikly, zůstaly v každém z řeckých dialektů i nadále fonematicky samostatné. Bylo by však možné i to, že předpokládané ionskoattické a arkadokyperské *ss* — jakožto střídnice za monomorfematické *t(h)j* a za *d+s*, *t+s* a *s+s* — již splynulo se *s* a že tedy každý z dialektů obou těchto nářečních skupin měl o jeden foném méně. Mimoto nejsou vyloučeny ani další individuální přesuny v kvalitě afrikát, ale při nedostatku lingvistického materiálu z oněch dob je nelze sledovat.

F) V první čtvrtině 1. tis. př. n. l. se již zřejmě připravoval i jiný zásah do konsonantického systému, když se totiž alespoň v některých dialektech projevila již tehdy tendence k eliminaci fonému *w*. Tutou změnu je ovšem zvláště obtížné vtělovat do našich systémových obrazců, neboť probíhala v jednotlivých řeckých dialektech ve velmi širokém časovém rozmezí. Jak jsme již však o tom hovořili, lze v zásadě přece jen říci, že alespoň v jistém okruhu řeckých dialektů vázících se geograficky k Egejskému moři nastala již v poměrně raném období radikální likvidace tohoto fonému, kdežto v ostatních řeckých nářečích šlo tehdy spíše jen o jeho postupné vytlačování, z některých postavení ve slově. Nedopustíme se tedy asi žádné nepřesnosti, budeme-li předpokládat, že kolem r. 600 chyběl foném *w* v ionštině a v attičtině (zvl. v maloasijské ionštině bylo tomu tak jistě již dávno), na Lesbu a ve východní dórské Egeidě. V ostatních řeckých dialektech je naproti tomu jeho úplná ztráta v této době ještě nepravděpodobná. Tímto způsobem se nyní zmenšil v uvedených nářečích počet fonémů vždy o jeden (v ionštině i attičtině na 17, v lesbičtině na 19 [proti thesalštině s 20 fonémy], ve východní dórské Egeidě na 17 [proti ostatním západořeckým dialektům s výjimkou argolštiny, které mají 18]). Tato změna znamená tedy zdůraznění úzkých souvislostí mezi ionskými, aiolskými i dórskými dialekty z Malé Asie, ovšem při zachování těsných vztahů ionskoattických, zároveň je však průběh této izoglosy v úplné shodě s tehdejšími ochabnutím přímých styků mezi Lesbem a Thesálií i mezi východní dórskou Egeidou a mateřskými západořeckými dialekty. Proti metatezi *dz > z+d*, která měla zřejmě své centrum v evropském Řecku, vyšly asi podněty k likvidaci *w* z Malé Asie, a attičtina byla asi jejich důsledky zasažena jen pro své úzké styky s Ionii.

V době mezi léty 900 až 600 př. n. l. došlo v některých řeckých dialektech i k dalším přesunům u produktů někdejší první, druhé a třetí asibilace. Především musel

nejpozději tehdy, nestalo-li se tak již dříve, splynout s fonémem *s* dosavadní, námi předpokládaný ionskoattický foném *ss*, obsahující původní monomorfématické *t(h)j* i původní *d+s*, *t+s* a *s+s*; časté kolísání homérské grafiky $\Sigma\Sigma$ a Σ ve slovech, kde se původně tyto prařecké hláskové formace nacházely, nasvědčuje totiž nejspíše právě této chronologii. Provedení uvedené změny znamená v ionskoattických nářečích ztrátu jednoho fonému, i když samotná poloha *ss* byla zřejmě v zápětí — ovšem jen v maloasijské a kykladské ionštině — obsazena dosavadní afrikátou *ts*, jež v sobě obsahovala jak původní polymorfématické *t(h)j*, tak původní *k(h)j* a *tw*. Přitom ovšem nemuselo docházet všude na ionském území k tomuto přesunutí stejně rychle; užívání grafiky *T* v maloasijské ionštině v 6.—5. stol. př. n. l. ukazuje, že se tam alespoň v některých místech ještě dlouho udržovalo starší *ts*.

K obdobnému posunutí dosavadního *ts* v *ss* a *ss* v *s*, a přitom zároveň i *dz* v *z(z)*, došlo v této době patrně i v arkadštině. V tomto dialektě lze sice existenci systému s tímto posunutím, a současně i s posunutím *tj > ts*, *dz > dz* (jde o střídnice za labioveláry před e-ovými a i-ovými hláskami) přímo doložit až v době kolem r. 500, je však dosti pravděpodobné, že tu byl počátek těchto přesunů podstatně staršího data a že sahal patrně až do doby bezprostředně po likvidaci labiovelár před e-ovými a i-ovými hláskami. Již tehdy pravděpodobně došlo pod vlivem nového, tímto způsobem vzniklého *tj*, *dz* k mimořádnému fonematičkému přetížení v sibilantické části arkadského souhláskového systému. Protože se tento tlak nepochybně uplatňoval za obdobných podmínek také v kyperštině, klademe v našem schématu na stejnou úroveň s arkadštinou i tento dialekt.

Naopak v pamfylštině se patrně tehdejší *ts* zřejmě udrželo až nejméně do 4. stol., jak o tom svědčí znak Ψ , několikrát doložený v té době v Sylliu za původní *k(h)j*; za tohoto stavu věci je pravděpodobné, že se do té doby v pamfylštině uchoval i foném *dz*. Provedení změny *ss > s* tu pak předpokládáme spíše jako pracovní hypotézu, abychom poměry ve východořeckých dialektech bez dostatečných důvodů příliš nediferencovali. Ve skutečnosti mohla ovšem změna proběhnout i později, neboť v pamfylštině nelze prokázat fonematičskou existenci nějaké nové dvojice afrikát, vzniklé z labiovelár, která by dala podnět k zvýšení systémového tlaku na dosavadní *ts*, *dz*, *ss*. Ovšem případ ionskoattických dialektů, kde je změna *ss > s* také provedena bez onoho tlaku, ukazuje, že náš uvedený pracovní předpoklad není zcela nepravděpodobný.

Naproti tomu posunuly asi již dosti brzy afrikátní *ts* v *ss* i některé z dialektů, které nepatří k východořeckému nářečnímu typu. Pro malý počet nápíší, pocházejících z doby před 6. stol., nelze většinou nijak konkrétně doložit, v kterých nářečích tomu tak bylo. Zcela bezpečně je pouze možno naopak dokázat, že střední krétština měla ještě určitě kolem r. 600 afrikátní *ts*, jež se skrývalo pod grafikou *I*. Domníváme se však, že se nedopustíme velké nepřesnosti, jestliže jak pro lesbičtinu a thesalštinu, tak i pro všechny západorecké dialekty s výjimkou střední krétštiny budeme předpokládat provedení změny *ts > ss* již nejpozději koncem 7. stol. př. n. l. Učiníme-li

tak, bude spočívat naše případná chyba hlavně v tom, že jsme tuto změnu, která před r. 600 jistě již začala pronikat i mimo východní řečtinu, přiřkli snad ex eventu i některým dialektům, v nichž sice do té doby ještě neproběhla, ale v nichž určitě nastala v nepříliš velikém časovém odstupu. Tím jsme snad také oddělili tyto dialekty od střední kréštiny o něco dříve, než to odpovídalo skutečnosti, a připojili je poněkud předčasně k většině východořeckých dialektů. Kdybychom si však byli počínali opačně a předpokládali ještě kolem r. 600 kvalitu *ts* i ve všech těch řeckých dialektech, v nichž nemáme ze 7. stol. př. n. l. žádné přímé doklady pro výslovnost *ss*, dopustili bychom se většího zkreslení skutečnosti, neboť bychom pak oddělovali v této věci od sebe takové dialekty, jako např. attičtinu od megarštiny, ačkoliv tato dvě nářečí prodělala jistě změnu *ts* > *ss* ve velmi úzké chronologické souvislosti.

I o tehdejší fonetické podobě střidnice za staré *dj*, *gj*, *j*- toho víme poměrně málo. Čistou sibilantní hodnotu jsme jí přiřkli zatím jen v arkadštině a kyperštině. Naproti tomu měla ještě kolem r. 600 zcela bezpečně afrikátní podobu *dz* elejšťina a střední kréština — jinak by nemohla později v těchto dialektech nastoupit na místo staršího *I* nová grafika $\Delta(\Delta)$ —, a alespoň kolem r. 700, když se zakládal Tarent, také lakonština. Pokud jde o ostatní řecké dialekty, v těch asi není tentokrát možno předpokládat nějaké rané provedení změny *dz* > *z(z)* — tak jak jsme to mohli učinit u změny *ts* > *ss* — neboť v tomto případě chyběl podnět, který by byl změnu dovedl prosadit v širším měřítku. Kdežto totiž u *ts* > *ss* šlo zřejmě o dosti starou inovaci, uskutečněnou již někdy v 8. stol. v tak důležité nářeční skupině, jako byla ionskoattičťina, nemohl vyjít z ionskoattické oblasti obdobný podnět i k provedení změny *dz* > *z(z)* proto, že tam po provedení metateze *dz* > *z+d* prostě už žádné *dz* vůbec nebylo. A vliv arkadštiny nebyl zase tak velký, aby sám této inovaci dopomohl k širšímu uplatnění. Za těchto rozdílných podmínek bude asi správné, budeme-li předpokládat okolo r. 600 ve velké většině řeckých dialektů vedle spirantického *ss* ještě existenci afrikátního *dz*.

Konečně je na místě zmínit se ještě o jiné změně, která nemá sice systémovou závažnost, ale jejíž začátky spadají asi také do probíraného období. Jde o tzv. psilosí, jíž se zrušila možnost rozlišit samohláskový začátek slova pomocí ς proti ρ . Již před r. 600 př. n. l. nastal tento jev nepochybně v maloasijské ionštině a v lesbičtině, a pravděpodobně též na Kypru, na střední Krétě a v Elidě.

Závěrem lze k období mezi léty 900 až 600 př. n. l. říci, že se za něho rozlišily řecké dialekty co do počtu fonémů tak, že z východořeckých nářečí měly na jeho konci ionština a attičťina o dva fonémy méně (o *w* a o jednu afrikátu, tj. bylo v nich nyní po 16 fonémech), kdežto arkadština, kyperština a pamfylština jen o jeden foném méně (o jednu neznělou afrikátu); tyto dialekty měly tedy nyní 20, 19, resp. 18 fonémů. Dále ztratila jeden foném lesbičťina, totiž *w*, a tím se se svými 19 fonémy, jak jsme již řekli, systémově poněkud odlišila od thesalštiny; ta měla i nadále 20 fonémů. Pro systémovou klasifikaci západořeckých dialektů měla pak tehdy alespoň perspektivně značný význam změna *ts* > *ss*; neboť znamenala první

odlišení všech ostatních západořeckých dialektů od střední krétštiny; toto rozlišení se mělo pak časem stát — pod vlivem některých dalších změn — ještě daleko výraznější. — Mimoto ve východní dórské Egeidě zmizelo *w*, takže v této západořecké oblasti se nyní snížil počet konsonantických fonémů na 17. (Viz tab. F.)

G) To už však přicházíme k spirantizaci medií, k hláskovému procesu, který vyvolal v 1. tisíciletí př. n. l. snad vůbec největší zásah do konsonantického systému jedné části řeckých dialektů. I to byl hláskový pochod, který probíhal v různých řeckých nářečích v různých dobách, neboť také on zřetelně zasáhl — zčásti snad již před r. 600 — nejprve jen určitou skupinu řeckých dialektů, kdežto v jiných se ještě o nějakou dobu opozdil (pokud ovšem v této druhé skupině vůbec proběhl; tato výhrada se týká z nejdůležitějších nářečí zvláště Lesbu, Thesalie, Kypru a severozápadních dialektů).

Ranou spirantizaci medií prodělaly podle našeho názoru určitě elejština, střední a snad západní krétština, lakonština, bojotština, pamfylština, a s menší jistotou patrně i argolština; naproti tomu u arkadštiny, korintštiny a rhodštiny nelze pokládat tamní doklady rané spirantizace za dostatečně průkazné pro celý dialekt. O charakteru této spirantizační tendence jsme již také hovořili. Jde sice o inovaci, ale nikoli o takovou, která by měla charakter jedné souvislé izoglosy, nýbrž o jev, který činí spíše dojem toho, že byl vyvolán vlivem neřeckého okolí v krajinách, které byly na okraji řeckého světa a v nichž nebylo dostatečné množství centrální soudržnosti. Tím si můžeme také vysvětlit to, že spirantizace medií je v některých nářečích doložena právě jen jako jev lokálního charakteru (arkadská Mantineja a Figaleja, Flius a korintské kolonie na západě Řecka; rhodský Kameiros). Přitom je ovšem docela možné, že samotné začátky tohoto spirantizačního procesu byly starší, nežli to vůbec tušíme, a že spadaly až do období velkých etnických přesunů koncem 2. a začátkem 1. tis. př. n. l.

Pokud jde o vliv spirantizace medií na diferenciaci souhláskových systémů v jednotlivých řeckých dialektech, byl její hlavní význam v tom, že se jí úplně přeměnily systémové vztahy mezi dosavadními třemi řadami exploziv. Avšak k velkým změnám v počtu fonémů přitom nedocházelo, s tou jedinou výjimkou, že znělá labiála *b* splynula vlastně po provedení spirantizace s dosavadním fonémem *w* v jediný člen konsonantického systému. Tento proces zachytil dosavadní *w* ve všech raně spirantizujících dialektech ještě aspoň v náslovném postavení, a tím snad i do jisté míry aspoň v některých z nich zabránil jeho úplné ztrátě. (Přitom je zajímavé, že ranou spirantizaci medií neprodělalo žádné z oněch řeckých nářečí, která již před r. 600 úplně zlikvidovala hlásku *w*, jediné snad kameirská rhodština). Nadále měly tedy spirantizující západořecké dialekty — s výjimkou argolštiny, která byla ještě o *dz* chudší — po 17 fonémech proti 18 fonémům v těch nespirtizujících západořeckých dialektech, které si *w* podržely (17 fonémů měla ovšem i nespirtizující východní dórská Egeis, která *w* již dříve ztratila). Podobně měla

17 fonémů i bojotština, a také pamfylština, ta ovšem jen za předpokladu, že se tu pod trojí grafikou \mathcal{F} , \mathcal{M} , \mathcal{B} skrýval nyní jen jediný foném, totiž w (= δ).

Raná spirantizace medií je tedy zároveň první konsonantický systémový jev, který vskutku velmi výrazně rozdělil západní řečtinu na dvě velké skupiny, na dialekty s ranou spirantizací, a zároveň převážně²³⁴ s dlouhovokalickým trojstupňovým systémem (Elis, střední a západní Kréta, Lakonika, Argolis), a na nářečí bez rané spirantizace a převážně s velmi raným inovačním čtyřstupňovým systémem (zvl. Korint, Megaris, severozápadní dialekty — a s jistými výhradami dórština z východní Egeidy).²³⁵ Že se přitom rozšíření spirantizace medií vůbec nevázalo ani na genetické ani na geografické vztahy, je vidět z toho, že se nyní systémově odlišilo např. nářečí z Tarentu a Herakleje od mateřské lakonštiny nebo východní krétština od krétštiny střední, příp. i západní. Proti tomuto nanejvýš závažnému spirantizačnímu zásahu do systémových vztahů mezi západořeckými nářečími byly starší systémové izoglosy, které vytrhly již dříve jednak Argolidu, jednak dórskou východní Egeidu, jednak již i střední Krétu z jednoty západořeckého společenství, daleko méně významné (viz tab. G).

H) Tato diferenciace však pokračovala ještě dále, a to dalšími změnami dosavadních střídnic za prařecké palatalizované dentály a veláry. V souvislosti s provedenou spirantizací, a zejména s tím, že se změnou $d > \delta$ uvolnilo místo znělé dentály, došlo patrně někdy v 6. stol. př. n. l. v Elidě, na střední Krétě a v Lakonice (v této poslední krajině nelze vyloučit, že tomu bylo již poněkud dříve) k změně dz v $d(d)$, která byla vzdálenou obdobou někdejší podobné změny bojotské. Ani tato inovace neměla ráz souvislé izoglosy a nijak neznamená bližší příbuznost uvedených dialektů, nýbrž ji lze v každém z nich charakterizovat jako nezávislé provedení stejné hláskové změny za stejných specifických podmínek. Paralelní neznělá hlásková změna $ts > tt$ nastala však jen na střední Krétě — nikoli v elejštině a v lakonštině —, a tím se střední krétština, ovšem opět bez jakéhokoli náznaku bližšího

²³⁴ Zde tvoří výjimku argolština se svým čtyřstupňovým systémem. Je nutno ovšem uvážit, že k přebudování trojstupňového dlouhovokalického systému na čtyřstupňový došlo v argolštině až s provedením stejnovokalické kontrakce $e+e$, $o+o$ (e -ové a o -ové produkty obou nejstarších řeckých procesů vedoucích k vzniku sekundárního \bar{e} , \bar{o} , tj. prvního a druhého náhradního dloužení, se pokaždé prostě jen zařazovaly k primárnímu \bar{e} , \bar{o}), a tak není vyloučeno, že v argolštině spadají počátky spirantizace medií do doby, kdy se v ní uvedená stejnovokalická kontrakce ještě neprovedla a kdy v ní asi měl dlouhovokalický systém ještě třístupňovou podobu. Srov. k tomu Bartoněk, *Charisteria*.

²³⁵ Vzhledem k tomu, že se ve východoegejské dórštině vyvíjel dlouhovokalický systém v podstatě stejně jako v argolštině (i ve východní dórské Egeidě došlo k vzniku čtyřstupňového dlouhovokalického systému asi až v souvislosti s provedením stejnovokalické kontrakce $e+e$, $o+o$), vymyká se v tomto směru východní dórská Egeis do jisté míry ze skupiny dialektů, kterou jsme právě uvedli, neboť vznik jejího čtyřstupňového dlouhovokalického systému lze v ní sotva označit termínem „velmi raný“. Srov. opět Bartoněk, *Charisteria*. Pokud jde o rhodský Kameiros, ten může být stavěn spirantizující Argolidě celkem úplně na roveň i pro svou doloženou ranou spirantizací znělé dentály.

příbuzenství, strukturálně přiblížila ještě více k bojotštině. I když je tu diference mezi střední krétštinou a mezi elejštinou a lakonštinou jen dědictvím toho, že se v Elidě a v Lakonice změnilo ts v ss ještě před spirantizací $d > \delta$, kdežto na střední Krétě k oné změně nikdy nedošlo, znamená tento rozdíl další krok k systémové diferenciaci západořeckých dialektů.

Konečně je pravděpodobné, že mezi léty 600 a 350 př. n. l. docházelo porůznu k další diferenciaci řeckých, a zvl. západořeckých dialektů i změnou $dz > z(z)$. Zcela bezpečně ovšem nemáme — mimo arkadštinu (a kyperštinu), kde jsme však tuto změnu položili již před r. 600 — žádný takový případ v onom časovém rozmezí doložen. Nejranější bezpečné případy grafiky ΣZ za Z , resp. Z za Σ a naopak, pocházejí totiž v dialektech, které neznaly metatezi $dz > z+d$, až z 3. stol. př. n. l. (fóčtina, východní dórská Egeis) a v mnohých dialektech stejného typu nelze tuto grafiku vůbec nikdy doložit. Naproti tomu lze považovat na základě dokladů této grafiky za prokázané, že mezi léty 600 až 350 př. n. l. vzniklo $z(z)$ ze $z+d$ (přes $z+d$) ve dvou dialektech, v nichž byla kdysi metateze $dz > z+d$ provedena, totiž v argolštině (poprvé doloženo v 6. stol. př. n. l.) a v attičtině (poprvé ve 4. stol.). Tím došlo v oblasti arkadsko-argolsko-attické k jistému systémovému sblížení potud, že se tu poprvé v historii řečtiny vytvořila jistá forma fonematického protikladu mezi znělými a neznělými čistými sykavkami (dosavadní řecké z bylo totiž jen variantou, k s v postavení před znělými souhláskami, srov. např. $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma = [kozmos]$, $\lambda\epsilon\sigma\beta\omicron\varsigma = [lezbos]$, $\sigma\beta\acute{\epsilon}\nu\nu\omicron\mu = [zbennými]$, resp. $[zbennými]$). Detailní průběh tohoto vývoje byl asi takový, že se vždy nejprve vytvořil gemitační protiklad $ss : zz$, přičemž s zůstávalo patrně ještě nějakou dobu se svou variantou z v systému osamoceno. Protože si však zz vytvořilo asi hned nedlouho po začátku své existence svou vlastní negeminovanou, z -ovou variantu, již se používalo na začátku slova, začalo samo nepochybně velmi brzy do ní vstřebávat i funkce dosavadní z -ové varianty fonému s . Fonologická kapacita fonému s se tím omezila na pouhou neznělou sykavku a ze zz se vytvořil foném $z(z)$ (tj. foném s dvěma variantami, s geminovanou [v intervokálním postavení] a s negeminovanou [v ostatních pozicích, tj. i na začátku slova]); fonologickým protějškem tohoto fonému bylo nyní jak ss , tak i s . Tímto postupem vzniklo tedy v argolštině a attičtině po jednom novém fonému, protože starší $z+d$ bylo polyfonematické. Každý z obou dialektů má nyní po 17 fonémech (viz tab. H).

K těmto významnějším systémovým změnám, které zasahují větší komplexy řeckých dialektů, je možno připojit z doby mezi léty 600 a 350 i některé další nové změny, které buď také mají systémový dosah, ale týkají se jen určitého nářečí, nebo sice zasahují několik dialektů, ale systémové vztahy se jimi nijak nemění; mimoto tu bude třeba se zmínit i o další nářeční realizaci některých změn, které v jiných dialektech proběhly již dříve.

Do první skupiny patří např. pamfylská změna $n+t > n+d > d$, již patrně vznikla v tomto dialektu nová znělá dentála d , lakonská inovace $th > \theta$, o jejímž dalším pokračování v s nelze prokázat, že by bylo spadalo již do doby před polovinou

4. stol. př. n. l., a konečně středokrétská aspirace explozivní gemináty $tt > tth$, jež měla asi vzápětí za následek přeměnu tohoto fonému v souhláskovou skupinu $t+th$, a tím i ztrátu jeho fonematické samostatnosti.^{235a}

Druhého typu je pak změna intervokalického sekundárního $-s-$ v $-h-$, resp. jeho úplná likvidace, doložená v Elidě, Lakonice, Argolidě, na Kypru a v Pamfylii, a zčásti i ve východní dórské Egeidě. Jak jsme již řekli, bylo toto h nepochybně pouze intervokalickou variantou k . To platí asi také pro lakonštinu — i pro ten případ, že by tam bylo vzniklo nové s z původního th již před polovinou 4. stol. př. n. l. Ani v takovém případě by nebylo asi toto s vytlačilo v intervokalické pozici s -ovou variantu h do postavení samostatného fonému, neboť na to byla tato varianta příliš nepevná a funkčně málo závažná, jak na to konečně ukazuje i to, že se již od 3. stol. př. n. l. z jazyka ztrácela.

U změny sekundárního $-s-$ v $-h-$ je třeba zároveň upozornit na to, že tato inovace proběhla téměř výlučně v typických spirantizujících dialektech (pouze kyperština mění intervokalické $-s-$ v $-h-$, aniž má doloženu jakoukoli spirantizaci, a naopak zase v spirantizující střední krétštině a v bojotštině změna intervokalického $-s- > -h-$ vůbec neproběhla). Není tedy vyloučeno, že i vznik $-h-$ ze sekundárního řeckého $-s-$ souvisel ve svém základě s onou všeobecně silnější tendencí k oslabování artikulace souhlásek, jak ji lze s jistotou předpokládat právě pro spirantizující dialekty. Přitom určité větší soustředění této změny zejména na jihu řeckého světa neznamenaá patrně nic více než projev toho, že tamější dialekty byly zřejmě silněji vystaveny cizímu ovlivnění.

Do třetí skupiny změn, o nichž právě jednáme, lze zařadit projevy dalšího nářečního rozšíření spirantizace medií a problematiku dalších osudů fonému w a náslovného signálu ς . Pokud jde o spirantizaci medií, lze s ní v tomto období počítat nově snad jen v attičtině, a to ještě v nejlepším případě až v samotné polovině 4. stol. Je však docela možné, že teprve do těchto dob spadají i počátky některých lokálních případů spirantizace, jak jsme již o nich mluvili (zejména se to týká arkadské Figaleje a aspoň některých korintských kolonií na řeckém západě).

Foném w se kolem r. 350 — navíc proti dialektům, které jej ztratily již dříve — pravděpodobně nevyskytoval ani v několika dórských krajinách sousedících s Attikou, totiž v Megaridě a v Korintu. Avšak že by w bylo bývalo k onomu datu zaniklo ještě v některých dalších nářečích, je dosti nepravděpodobné. Určitě nedošlo k ztrátě w ve spirantizujících dialektech, neboť v těch se, jak již víme, postavení fonému w po změně $b > \delta$ naopak posílilo — i když se ovšem nyní stalo jeho hlavní náplní etymologické b . Pokud pak jde o to, že v některých ze spirantizujících dialektů je kolem r. 350 doložena w -ová střídnice za etymologické μ obzvláště zřídka (to se týká zejména bojotštiny, elejštiny a argolského Epidauru), lze říci, že v nich asi ono w mizelo

^{235a} Šrov. i grafiku TΘ z Thesalie (viz pozn. 96), její doklady jsou však mladší než polovina 4. stol. př. n. l.

tak brzy, že je spirantizace $b > \beta$ stačila fixovat už jen ve velmi malém počtu lexikálních jednotek. Kromě spirantizujících dialektů si patrně déle udržela výslovnost w jen arkadština, kyperština, severozápadní dialekty, nářečí z Tarentu a Herakleje, messénština, východní krétština a thesalština, tedy vesměs dosti starobylá nářečí.

Co se týče problematiky náslovných signálů ς a ρ , přidružila se nyní k starším dokladům psilose, ještě kykladská ionština a eubojština. Z geografického okruhu dialektů, které dříve i nyní psilosi podlely, je tedy jasně vidět, že změna intervokálního $-s-$ v $-h-$ neměla s tímto jevem nic společného.